

Додаток
до Плану дій щодо збереження ведмеда
бурого (*Ursus arctos* L.) в Україні

**Детальна інформація
про заходи і збереження виду до Плану дій
щодо збереження ведмеда бурого (*Ursus arctos* L.) в Україні**

Загальна частина

Ведмідь бурий – найкрупніший хижак фауни України та єдиний представник родини Ведмежих (Ursidae). Його статус «мисливського» виду в Україні призвів до того, що ареал скоротився за останні півстоліття у кілька разів. Поліська популяція практично зникла (Жила, 1999), і тепер ареал виду обмежений лише карпатськими областями. За офіційними даними, за останні 40 років чисельність ведмеда бурого в Україні скоротилася більш, ніж утричі. З 2003 року ведмеда бурого занесено до Червоної книги України (далі – ЧКУ). Завдяки охоронним заходам за останнє десятиріччя спад чисельності популяції ведмеда бурого відносно зупинився. Прихований спосіб життя, низька чисельність з її нестабільною динамікою, та висока вартість дистанційних досліджень не давали змоги розробити дієві заходи з охорони виду.

Сьогодні існує реальна загроза подальшого істотного скорочення чисельності популяції виду, внаслідок кількох основних причин. Насамперед це деградація місць перебування внаслідок інтенсивної експлуатації лісів і великого рекреаційного навантаження на них; поширення браконьєрства; випасання худоби; різке зростання дії фактора турбування технікою; скорочення кормової бази; висока смертність молодняка (75-100%). Незважаючи на високий охоронний статус, визнаний міжнародними договорами та на національному рівні, практична охорона виду в Україні майже не проводиться. Саме тому необхідне розроблення конкретних заходів з охорони ведмеда бурого і втілення їх на практиці. Заходи, скеровані на охорону виду, повинні сприяти істотному зменшенню впливу, а за можливості повному усуненню негативних чинників, які існують для виду в Україні.

Основною метою Плану дій є збереження популяції в Україні та збільшення її чисельності, а також охорона основних природних середовищ існування ведмеда бурого.

План підготовлений на основі матеріалів, зібраних за останні 30 років в Українських Карпатах та Українському Поліссі теріологами Львівського національного університету імені Івана Франка, Національного лісотехнічного університету України, Інституту екології Карпат НАН України та Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України.

1. Поточний стан

1.1. Загальні дані

Таксономічна належність

Повна наукова назва виду: Ведмідь бурий – *Ursus arctos* Linnaeus, 1758.

Клас Ссавці — *Mammalia*.

Ряд Хижі звірі — *Carnivora*.

Родина Ведмедеві — *Ursidae*.

Рід Ведмідь — *Ursus*.

Вид Ведмідь бурий — *Ursus arctos*.

Опис виду

Ведмідь бурий – один з найбільших хижаків: довжина тіла 130-255 см. Волосяний покрив середньої висоти і густоти. Забарвлення від темного чорно-бурого з рудувато-сірим верхом, до солом'яно-бурого з темно-червонуватобурим підшерстям. Кінцівки середньої висоти і темніші за тулуб. Вуха невеликі округлі, очі маленькі. Хвіст дуже короткий, темний або бурий. Кігті великі 5-10 см, темного рогового або чорно-бурого кольору. Характерні весняна та осіння линьки. Маса самиць в межах 82-160 кг; самці важать від 186 до 340 кг (Турянин, 1975; Слободян, 2008). Тривалість життя — 30-40 років (Соколов, 1979).

Моногамний вид, проте тривалих пар не утворює; самці більшу частину року – самітники. Гін зазвичай відбувається у червні – липні (у молодих, статевозрілих особин несправжній гін може відбуватися восени). Вагітність, разом з припущенням виду латентною стадією, триває 6,5-9 місяців (стадія власне вагітності – 8-10 тижнів). Перший приплід ведмедиця дає на четвертому році життя (двоє, рідше троє малят). Малята народжуються в січні-лютому (завдовжки – 20-25 см; масою близько 500 г). Лактація триває 4-5 місяців. З матір'ю залишаються до 3-х років. Самець статевозрілим стає в 4-6 років; участі у вихованні потомства не бере. Самиці приводять малят раз на два роки (Соколов, 1979). У неволі ведмеді розмножуються у зоопарках Києва, Харкова, Одеси (Делеган, 2001).

На зиму впадає у несправжню сплячку (зимовий сон). Барлоги влаштовує у найвіддалених від людини місцях, хащах, під вивернутими деревами, поваленими стовбурами, старими пнями, скелями, просто в густих молодняках. Сон триває 50-140 днів (залежно від метеорологічних умов та вгодованості тварин), від початку інтенсивних снігопадів до березня-квітня. Першу й другу зими малята можуть зимувати в барлозі разом з матір'ю.

Веде осілий спосіб життя і досить чітко дотримується меж своєї індивідуальної ділянки. Здійснює сезонні вертикальні переміщення, які відзначені в Українських Карпатах (Слободян, 1993), на території Румунії (Pop at all, 2018), у горах Словаччини (Stofik et al. 2013; Straka et al. 2013) та Польщі (Selva et al., 2011). Активний у теплу пору року, особливо – ввечері та вночі. Просторові вимоги ведмеда бурого досліджені в різних частинах ареалу на території Європи і мають дуже різні

результати. Вітчизняними зоологами вважалося, що в межах Українських Карпат індивідуальна ділянка ведмеда займає площу від 500 до 1000 га (Слободян, 1993; Бондаренко, 2000). На думку О. Слободяна (1992), чітких меж між індивідуальними ділянками окремих особин немає. Однак, ведмедиця з малими намагається уникати зустрічей із самцем, який може вбити ведмежат (Слободян, 2008).

Сучасні дослідження за допомогою телеметрії свідчать, що в межах Румунських Карпат індивідуальна ділянка ведмеда бурого становить 629,9 км², а середній розмір основної зони активності становить 36,4 км², без суттєвих відмінностей між самцями та самками. Середньодобове переміщення тварини становить 1818 м (Pop at all, 2018). На характеристики просторового розподілу особин ведмеда бурого, крім способу життя і сезонного характеру живлення, впливає належність до певної вікової та статевий групи. Самиці з ведмежатами ведуть найбільш осілий спосіб життя і займають порівняно незначну площу – від 60 км² у літньо-осінній період. Дорослі самці використовують значно більшу територію – подекуди понад 300 км² у весняний період і можуть включати в себе частково ділянки молодих особин та самиць, що розмножуються. Найдовші добові переходи тварин зафіксовано навесні «по останньому снігу» — до 40 км (Дикий та ін., 2015).

Охоронні статуси

Вид, визначено як такий, що перебуває під загрозою зникнення, включений до Додатку II Конвенції про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі (Бернської конвенції) і Додатку II Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES). У 2003 році вид занесений до ЧКУ з категорією «вразливий». У 2009 році категорія ведмеда бурого змінена на «зникаючий». Відповідно до наказу Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів від 19 січня 2021 року № 29 «Про затвердження переліків видів тварин, що заносяться до Червоної книги України (тваринний світ), та видів тварин, що виключені з Червоної книги України (тваринний світ)», зареєстрованого в Мін'юсті 01 березня 2021 року за № 260/35882, у переліку видів тварин, що заносяться до ЧКУ, категорія цього виду залишилась без змін.

Рекомендаціями № 74, 82, 115, 137, 162, 163 Постійного комітету Бернської конвенції Договірним Сторонам запропоновано вжити узгоджених заходів щодо дослідження та збереження великих хижаків, в тому числі ведмеда бурого.

Згідно зі статтею 4 Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (далі - Карпатська конвенція), ратифікованої Законом України від 07.04.2004 № 1672-IV, Сторони вживають відповідних заходів для того, щоб забезпечувати високий рівень охорони та сталого використання природних та напівприродних середовищ існування, їхню цілісність і взаємозв'язок, а також видів флори і фауни, характерних для Карпат та, зокрема, охорону зникаючих видів, ендемічних видів та великих хижаків.

Збереження великих хижаків є одним із завдань Протоколу про збереження і стає використання біологічного і ландшафтного різноманіття до Карпатської конвенції. У рамках Карпатської конвенції розроблено план дій щодо збереження великих хижаків Карпат.

Планом дій щодо збереження ведмеда бурого (*Ursus arctos*) в Європі (2000), головна мета якого є підтримка та відновлення життєздатних популяцій ведмеда бурого як невід'ємної частини екосистем і ландшафтів Європи, для України передбачено заходи, спрямовані на збереження існуючої популяції, зменшення антропогенного впливу на середовище існування ведмедів, привернення уваги громадськості до проблеми збереження ведмеда бурого.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 07 листопада 2012 року № 1030 «Про розмір компенсації за незаконне добування, знищення або пошкодження видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, а також за знищення чи погіршення середовища їх перебування (зростання)» за шкоду, заподіяну державі внаслідок незаконного добування, знищення або пошкодження ведмеда бурого встановлено компенсацію у розмірі 130 000,00 гривень за один екземпляр.

1.2. Біологія і екологія виду

Середовище існування та основні типи оселищ

Сучасні дослідження ведмеда бурого в Україні є фрагментарними. Державних науково-дослідних програм фактично не існує, тому дані з екології збираються окремими науковцями, у т.ч. в рамках міжнародних проєктів та програм, і нерідко є розрізненими в часі, просторі та подекуди такими, що не можуть бути порівняні через методичні відмінності у збиранні матеріалу й опрацюванні даних.

Загалом переважає думка, що типовим середовищем існування ведмеда бурого є великі лісові комплекси з переважанням хвойних порід (Огнев, 1931; Бобринський, 1944; Лобачев, 1943; Колосов и др., 1979). Однак, результати сучасних досліджень (часто проведені за допомогою телеметричного методу) та детальний аналіз літератури показують, що цей вид уникає внутрішніх районів великих і густих лісостанів, а значно частіше використовує екотонні оселища: узлісся на межі з полями і луками, лісові галявини, зарослі чагарниками долини потоків і річок (Гептнер и др., 1967; Jakubiec, 1990, 2001). Ця суперечність свідчить про різницю в екології виду в різних частинах ареалу. Зокрема, на думку К. Татарінова (1956), в Українських Карпатах ведмідь доходить до верхньої межі лісу. Ведмідь бурий у Карпатах віддає перевагу мозаїчним ландшафтам – масивам старих гірських лісів з вітровалами та ярами, розчленованими скелястими ділянками, старими (понад 10 років), заростаючими ожиною та малиною зрубами. Ведмідь піднімається до висоти 1900–2000 м над рівнем моря У період врожаю чорниці звірі концентруються на субальпійських луках. Також відвідують території біля населених пунктів з фруктовими садами, пасіками. Загалом, на стаціональне розміщення тварин значно

впливає сезонність, саме пошук сезонно доступних кормів формує річну схему переміщень ведмедя (Слободян, 1999). За результатами отриманих даних, науковцями, з'ясовано, що найчастіше сліди життєдіяльності ведмедя в Українських Карпатах реєструють у вологих біотопах – 82,8%. У свіжих біотопах ведмідь та сліди його життєдіяльності виявлені у 2,7 рази рідше, ніж у сирих, та у 18 разів рідше, ніж у вологих. Реєстрації ведмедя та слідів його життєдіяльності в оліготрофних біотопах незначні і становлять лише 5,7%, у відносно кращих біотопах вони в 4,4 рази частіші. У мезо- і мегатрофних біотопах цей показник сягає 69,0% (Погребняк, 1955; Дикий та ін., 2015).

З огляду на порівняно незначні висоти Карпатських гір висота не є важливим бар'єром для переміщень ведмедя бурого. Те ж саме стосується мережі невеликих населених пунктів, які нерідко включені до індивідуальних ділянок тварин. Важливішу бар'єрну функцію відіграють водойми, великі населені пункти та прикордонні смуги з огорожею між державами. Прикордонні смуги, очевидно, ще й мають негативне значення для вільного обміну особинами всередині загальної карпатської популяції. У Поліському регіоні ведмідь тримається рівнинних ділянок, вкритих лісом, поряд із заболоченими масивами, а також до антропогенно змінених територій.

Характеристика барлогів і зимовий сон.

Переважає більшість барлогів, знайдених на території України, належить до так званих «барлогів напівзакритого типу». Це барлоги в розколах скельних виходів (Надвірнянський р-н), у вітровалі або чагарнику, під виворотнем дерева або в дереві, розколотому блискавкою. Переважають барлоги, влаштовані твариною під вивернутим корінням дерева у вигляді великої камери. Такого типу барлоги зареєстровані на території НПП «Сколівські Бескиди» та Ужанського НПП.

В Україні, вочевидь, немає усталених строків залягання та виходу з зимового сну. Неодноразово зафіксовані сліди переміщень тварин у середині листопада, на початку грудня, протягом січня, на початку лютого. У м'які зими та за наявності корму тварини можуть не залягати в барліг протягом зими або залягати на дуже короткий термін. Щодо так званих «блукачів», які вийшли зі сну через фактор турбування людиною, то аналіз опитувань респондентів свідчить про випадки добування ведмежат після наслідків турбування ведмедиці під час полювань на ратичних або рубок лісу. Проте достовірних перевірених даних щодо виживання та подальших переміщень самиць немає. Відомий єдиний випадок реєстрації ведмедя-блукача під час сніжної зими біля хутору Дар'їв (Івано-Франківська область) у лютому 1994 р. (Дикий та ін., 2015).

Добові переміщення.

Характер переміщень ведмедя зазвичай зумовлений орографічними особливостями місцевості. Тварина намагається не проводити багато часу на відкритих ділянках. Переміщення зазвичай відбуваються вздовж ущелин, схилами,

порослими чагарником, через лісовий масив з чагарниковим поясом. Однак ведмідь активно користується і стежками, що їх витоптали ратичні, кварталними просіками, трельовальними волоками, ґрунтовими дорогами. Це дає змогу полегшити переміщення. Довжина добових переходів може варіювати і залежить від таких чинників, як сезон року, вік і стать тварини, її соціальний статус. Самиця з ведмежатами зрідка робить переходи понад 5–10 км у день, тоді як самець навесні в пошуках корму може робити переходи понад 40 км. Зазвичай переміщення ведмеда в Карпатах сягають 15 км. Залишивши барліг, звірі ходять у світлі години дня, відпочиваючи в морозні ночі. З настанням теплих ночей навпаки, тварини більше відпочивають вдень. Влітку активний удень, при похмурій дощовій погоді. Тоді добові переміщення не перевищують 3–4 км. Восени за нестачі кормів добові переходи збільшуються до 7–10 км. Загалом чіткого ритму добової активності ведмеда бурого в Карпатах не виявлено (Слободян, 1993). Аналіз свіжості відбитків лап на ґрунті, фотографій з фотопасток та кореспондентських опитувань свідчить про переважну присмерково-нічну активність ведмеда протягом більшої частини року, крім періоду жирування, коли звір активно живиться на ягідниках у денний час.

Живлення.

Для ведмеда бурого характерна всеїдність. Саме ця кормодобувна стратегія і визначає його спосіб життя та територіальне розміщення особин. За літературними джерелами, в Українських Карпатах ведмідь бурий протягом усього року споживає переважно рослинні корми (Татаринів, 1956; Слободян, 2008). Сучасні дослідження підтверджують тезу про переважання рослинних кормів у раціоні ведмеда (понад 80%) (Дикий та ін., 2015).

Живлення ведмеда має сезонний характер. Пізно восени і ранньої весни та під час порівняно теплих зим, коли тварина не залягає в зимовий сон, в її раціоні переважають тваринні корми або корми антропогенного походження, які найлегше знайти в цей час. Зокрема, тоді звір здатен полювати на диких свиней (*Sus scrofa*) (переважно молодь), сарн (*Capreolus capreolus*), олениць (*Cervus elaphus*) та іноді зубрів (*Bison bonasus*) (Ткачук, 2000а, 2000б; Гунчак, Лушак, 2005).

Окремі дослідники зазначають (Лушак, 2013), що загалом вплив ведмеда на оленеподібних незначний і становить у весняний період 0,5–3,5%, осінній – 0,2–2,7% від загальної кількості випадків їхньої загибелі від хижаків. Не гребує в цей період і падлиною. Якщо є змога, може також під'їдати принаду на вовків і лисиць. Відомі випадки живлення молодих тварин на сміттєзвалищах поблизу населених пунктів. Ведмеді також відвідують місця підгодівлі мисливських видів ратичних. Зі зникненням снігового покриву та появою травостою, звір переходить на рослинні корми. Зазвичай з середини квітня тварини тримаються південних схилів, де швидше зникає сніг. Вони досить активні й долають у пошуках корму чималі відстані.

У першій половині літа самки з молоддю, крім рослинних кормів, інтенсивно споживають личинок комах, яких шукають у спорохнілих пенях, можуть

розкопувати мурашники. Однак найчастіше в цей період ведмедів особливо приваблюють пересувні пасіки і стаціонарні вулики, що їх часто розміщують місцеві господарі на лісових галявинах та при дорогах. Крім пасік, ведмедя можуть приваблювати і форельники, якщо такі є в межах індивідуальної території тварини.

З кінця серпня до жовтня ведмідь має великий вибір кормових об'єктів й інтенсивно живиться, набираючи масу. У цей період у його раціоні переважає ожина, чорниця, брусниця, яблука та груші. Восени в роки врожаїв яблук і груш тварини переміщуються ближче до населених пунктів та їхніх околиць, де є старі покинуті сади. У роки врожаїв букового горіха або жолудів тварини масово жирують на цьому різновиді кормів. Це дає змогу швидко набрати масу і слугує гарантією переходу тварини до зимового сну в разі холодної та сніжної зими. Тобто, ведмідь бурий на території Українських Карпат є типовим еврифагом, який надає перевагу рослинним кормам.

Міжвидова конкуренція.

Для конкурентних взаємин між трьома видами великих хижих ссавців – вовком (*Canis lupus* L.), риссю (*Lynx lynx* (L.)) та ведмедем, характерним є під'їдання здобичі один одного. Конкуренція має тимчасовий або локальний характер. Відомості кореспондентів містять факти під'їдання ведмедем вовчої здобичі та навпаки. Важливим аспектом, що впливає на взаємини видів, є збіг біотопних преференцій. У ході вивчення біотопних характеристик вовчих маршрутів М. Шквиря проводила спеціальне дослідження, біотопних характеристик ведмежих переміщень для порівняння з вовчими. Виявилось, що вовки з ведмедями співіснують в однакових біотопах (Дикий та ін., 2015). Щодо рисі, виявилось, що основні випадки трапляння слідів ведмедя і рисі в спільних біотопах відносяться, насамперед, до біотопів з високими захисними властивостями.

1.3. Поширення і зміни чисельності.

Історичний ареал і сучасне поширення

Ведмідь бурий – є видом з широким ареалом, що охоплює Євразію на північ до межі лісу; у Західній та Центральній Європі вид трапляється переважно у гірських районах (ізолювані популяції). У невеликій кількості є на Балканському півострові та в азійській частині Туреччини. Є досить звичайним на Скандинавському півострові та в Фінляндії. У Східній Європі та Сибіру ареал ведмедя бурого йде суцільною смугою від сходу Білорусії до Камчатки; окремі популяції існують в Центральній Азії, на Кавказі та Закавказзі, Близькому Сході, в Гімалаях та Тибеті, а також на островах Хокайдо та Хонсю в Японії (Соколов, 1979; Гептнер и др. 1967; Sumiński i in., 1993).

У минулому ведмідь бурий був поширений на значній частині території України (Сокур, 1961). Про це свідчать викопні рештки з часів палеоліту в Чернігівській, Полтавській, Черкаській, Дніпропетровській, Волинській, Рівненській, Львівській,

Івано-Франківській та Чернівецькій областях. Рештки ведмедів знайдені також при розкопках трипільської культури в Житомирській, Київській, Харківській, Сумській, Миколаївській та Кіровоградській областях (Татаринів, 1956; Турянин, 1975; Слободян, 2008).

У дослідженнях сучасного поширення ведмеда бурого в Україні використана інформація з мисливських інвентаризацій, виконаних у лісництвах, установ ПЗФ, зимових стежувань, інтерв'ю з мисливцями та працівниками лісового господарства, а також дані про загиблих особин.

Територія поширення ведмеда бурого в Україні значно зменшилася від кінця ХХ ст. (Делеган, 2001, Дикий, Шквиря, 2015), заселяє тепер лише регіон Українських Карпат, окремі особини трапляються в деяких районах Полісся (рис. 1 та рис. 1а). З 2014 року є достовірні дані фотофіксації (з фотопасток) дорослих особин ведмеда в межах Чорнобильської зони відчуження так і на території Деснянсько-Старогутського НПП та Рівненського ПЗ (Гащак, 2015 р. з інтернет-джерел). Проте, жодного разу не реєструвались факти розмноження або присутності на українській території більше ніж однієї особини виду. Є припущення, що за сприятливих умов в майбутньому може відбутися розселення особин виду з білоруської частини. Однак, враховуючи рівень браконьєрства й ізоляцію цих тварин від осередків розмноження ведмеда бурого, про життєздатну стабільну субпопуляцію на Українському Поліссі говорити не на часі (Дикий та ін., 2015).

Рис. 1. Поширення ведмеда бурого в Українських Карпатах та Україні (2006-2015 роки) (Дикий, Шквиря, Хоєцький та ін., 2015).

У Карпатському регіоні часто спостерігаються заходи ведмедів із суміжних територій Словаччини, Польщі та Румунії. Зокрема, в Стужицькому лісництві Ужанського НПП відзначені переходи ведмеда між Україною, Словаччиною та

Польщею. Звідси вид поширюється по Полонинському хребту до долини р. Латориця. На сході, очевидно, існує інший шлях міграцій ведмедя. Зокрема відомі заходи звірів з Мараморощини на територію Чорногірського та Марамороського масивів Карпатського біосферного заповідника, які розташовані безпосередньо біля кордону з Румунією. Високогір'я Сколівських Бескидів, Боржавського масиву, Горган, Свидовця та Чорногори забезпечують існування власне української субпопуляції цього виду.

Рис. 1а. Поширення ведмедя бурого в Українських Карпатах та Поліссі — зведені дані WWF Україна станом на 2020 рік (індивідуальні знахідки експертів та дані літературних джерел, дані установ ПЗФ та дані користувачів мисливських угідь 2009-2020 років)

Особливості поширення

У розрізі адміністративних одиниць ведмідь бурий трапляється на території:

Закарпатської області (Рахівський район (р-н): Велико-Бичківський ДЛМП, ДП «Ясінське ЛГ», ДП «Рахівське ЛДГ», Карпатський БЗ; Перечинський р-н: ДП «Перечинське ЛГ»; Свалявський р-н: ДП «Свалявське ЛГ»; Іршавський р-н: Довжанський ДЛМП, ДП «Іршавське ЛГ»; Великоберезнянський р-н: ДП «Великоберезнянське ЛГ», Стужицьке лісництво (л-во), Ужанський НПП; Міжгірський р-н: НПП «Синевир», ДП «Міжгірське ЛГ»; Хустський р-н: ДП «Хустське ЛГ»; Тячівський р-н: ДП «Буштинське ЛГ», Усть-Чорнянське ДЛМП, Нересницьке л-во ДП «Брустурянське ЛМГ»; Воловецький р-н: ДП «Воловецьке ЛГ»);

Івано-Франківської області (Надвірнянський р-н: Делятинське, Яремчанське, Ямнянське, Підліснівське, Женецьке, Татарівське, Яблунецьке, Ворохтянське, Вороненківське, Говерлянське л-ва Карпатського НПП; Долинський р-н:

Поляницьке л-во ДП «Ворохтянське ЛГ»; Мізунське, Шевченське л-ва ДП «Вигодське ЛГ»; Рожнятівський р-н: ДП «Осмолодське ЛГ», ПЗ «Горгани»; Верховинський р-н: Бистрецьке, Чорногірське, Високогірне л-ва Карпатського НПП; Косівський р-н: Косівське л-во ДП «Кутське ЛГ»);

Чернівецької області (Вижницький р-н: Верхньокутське, Лопушнянське л-ва ДП «Берегометське ЛМГ», Вижницький НПП; Сторожинецький р-н: Гільчанське, Красноїльське л-ва ДП «Сторожинецьке ЛГ»; Путильський р-н: ДП «Путильське ЛГ»);

Львівської області (Старосамбірський р-н: (спорадичні зустрічі) Спаське л-во ДП «Старосамбірський ДЛГ»; Дрогобицький р-н: (спорадичні зустрічі) Бориславське, Східницьке л-ва ДП «Дрогобицьке ЛГ»; Турківський р-н: Ісаївське, Ясеницьке л-ва ДП «Турківського ЛГ»; Сколівський р-н: Підгородцівське, Майданське, Корчинське, Завадківське, Бутивлянське, Сколівське л-ва НПП «Сколівські Бескиди», ДП «Сколівське ЛГ»);

Київської області (Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник (спорадичні реєстрації)).

Сумської області виявлені поодинокі екземпляри лише на півночі області (Старогутське л-во Деснянсько-Старогутського НПП).

Чернігівської області (Сновський район, на кордоні з РФ біля с. Єліне та с. Безуглівка, північ Новгород-Сіверського району (спорадичні спостереження)).

Рівненської області (Рівненський ПЗ (спорадичні реєстрації)).

Чисельність популяцій, її динаміка і тенденції.

До середини XIX століття чисельність ведмеда в Карпатах була значною. Внаслідок інтенсивного промислу та тривалого і масштабного вирубування лісів їх стало менше і в першій половині XX ст. ведмідь бурий був взятий під охорону. В 30-х рр. XX століття найбільш правдоподібну оцінку чисельності виду в Польських Карпатах дав В. Бужинський (Burzyński, 1931), визначивши її в 200 особин. Е. Незабитовський (Niezabitowski, 1933), вважав, що на цій території проживало лише 100 особин. У середині XX ст. на території України, згідно з даними К. Татарінова, чисельність ведмеда в межах Львівської, Закарпатської та Івано-Франківської областей досягає 200 особин. Під час Другої світової війни і в перші післявоєнні роки його чисельність значно скоротилася (Слободян, 1975). Зокрема, в 1939-1945 рр. налічували всього кілька десятків особин. В 1947 р. обліковано 74 особини, а вже у 1950-х рр. – 484, в 1960 р. – 800, в 1964 р. – 1000 особин (Турянин, 1975). Завдяки охоронним заходам вжитих у 60-ті роки в 70-х в Карпатах нараховували близько 1200 ведмедів, з них біля 400 дорослих самців, стільки ж дорослих самиць, решта – молодняк віком до трьох років (Слободян, 1993). Щільність населення популяції становила 0,5-0,7 особин на 1000 га лісових угідь. Вчені зоологи відзначали поширення ведмеда бурого в усіх формаціях гірських лісів і його появу в багатьох урочищах, де 10-15 років тому практично не відмічався. З рідкісного звіра змінив

статус на звичайного (Сокур, 1961; Слободян, 1975 та ін.). Помітний ріст чисельності відмічався не лише в Україні, а й у Чехії, Словаччині та Румунії (Слободян, 1993). Основними чинниками, які сприяли збільшенню чисельності виду в 60-70-ті роки ХХ ст., окрім охорони виду, були також заростаючі зруби, молодняки і жердняки, які створили велику мозаїчність лісового покриву, що призвело до збільшилася кількість ягідників і хвойних молодняків, в яких ведмеді часто влаштовують барлоги. Також, росту чисельності сприяла відсутність природних ворогів, за винятком людини. Проте, ріст чисельності ведмеда відбувався повільно, а в кінці 70-х – на початку 80-х років ріст чисельності ведмеда в Карпатах зупинився (1978 рік – 970 особин), зокрема через зменшення врожаю букових горіхів, площ ягідників, переходом молодняків у зімкнуті деревостани, що призвело до недостатнього накопичення жиру в літньо-осінній період, турбування взимку в барлогах призвело до великої смертності молодняка, та у зв'язку з малою кількістю статевозрілих ведмедів та їх загальною низькою плодючістю (О. Слободян, 1982, 1993). Разом з тим, мав місце значний браконьєрський відстріл звіра. На початку 90-х років в карпатських областях обліковано 594 ведмеді. Аналіз даних державної статистичної служби свідчить, що з 70-х років до 2001 року, чисельність поголів'я ведмеда в Карпатах скоротилася в 3,3 рази, тобто щорічно популяція зменшувалася приблизно на 30 особин.

Результати досліджень та порівняльного узагальнення літературних і статистичних даних свідчать, що в Карпатській лісомисливській галузі за 40-річний період (1969–2009) чисельність ведмеда бурого поступово зменшувалася.

За зазначений період чисельність субпопуляції ведмеда бурого пересічно становила 621 ± 39 особин. Найменша чисельність ведмеда була у 2001 році – 240 особин, максимальна в 1971 році – 1101 особина (рис. 2).

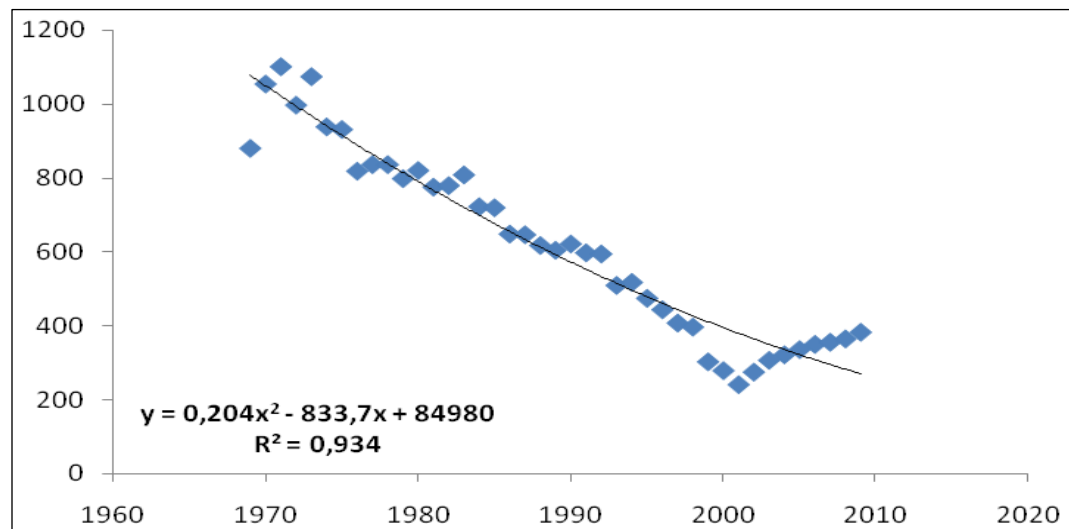

Рис. 2. Динаміка чисельності ведмеда бурого в Українських Карпатах протягом 1960–2000-2010 років, особин (Делеган та ін., 2011).

Синхронно з динамікою чисельності субпопуляції ведмедя бурого в Українських Карпатах змінювалася і його щільність. Сучасна чисельність виду в Українських Карпатах за мисливською статистикою оцінена у 335 особин. За останні десятиліття в лісах Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей кількість ведмедів помітно зменшилася і не перевищує 200-400 особин (рис. 2а).

Рис. 2а. Динаміка чисельності ведмедя бурого в Українських Карпатах та Поліссі з 2009-2019 роки за даними WWF Україна (зведені дані форм 2-тп мисливство та матеріали літописів природи установ ПЗФ)

Реальна ситуація з моніторингом та управління даними.

Бурий ведмідь занесений з 2003 року до ЧКУ, однак досі відсутня єдина система моніторингу цього великого хижака та зведена єдина база даних. Основна мета моніторингу має полягати в наданні актуальних та репрезентативних даних про ситуацію та проблеми з популяцією ведмедя бурого в Україні. Ефективні управлінські рішення можна приймати лише за наявності достатніх даних моніторингу.

На сьогодні моніторинг є спорадичним і не охоплює весь ареал виду в Україні. Він здійснюється виключно окремими фахівцями зоологами та працівниками установ ПЗФ, без належного фінансування, або за кошти індивідуальних грантів.

Ситуація з обліком ведмедя бурого

Сучасні державні статистичні дані щодо чисельності ведмедя бурого формуються за рахунок відомостей, які надходять від юридичних осіб, яким надано у користування мисливські угіддя (за формою державного статистичного спостереження № 2-тп (мисливство)). Об'єкти ПЗФ (заповідники, національні природні парки тощо) ведуть власний облік. Проте загальної системи даних, що об'єднує й узгоджує результати обліків, немає. Юридичні особи, яким надано у користування мисливські угіддя керуються інструкцією щодо обліку мисливських тварин, а наукові відділи заповідних територій користуються загальними рекомендаціями щодо ведення Літопису природи.

Основні проблеми діючої в Україні системи обліку

1. *Відсутність заінтересованості користувачів угідь у достовірних даних.* З огляду на червонокнижний статус виду, а, відповідно, і його низьку комерційну цінність, користувачі угідь уникають проведення обліку за ефективними методиками, через їх складність, працездатність або відсутності коштів. Для конкретного лісомисливського господарства, по суті, неважлива інформація про точну кількість ведмедя на території. Водночас як користувачі угідь вони відповідно до вимог законодавства мають підтримувати стабільне існування рідкісних видів на ввіреній території. Тому відбувається дублювання даних з року в рік з мінімальним додаванням-відніманням кількох особин.

2. *Проблема подвійного обліку та низька кваліфікація обліковців.* Користувачі угідь здебільшого не ідентифікують окремих особин, тим більше не картують індивідуальних ділянок тварин. Також, зазвичай, відсутня координація щодо обліку між сусідніми угіддями. Тож одна особина, яка переміщується по територіях двох мисливських господарств, буде облікована двічі або проігнорована взагалі. Щодо кваліфікації обліковців варто зазначити, що більшість з них не обізнана з екологією й етологією ведмедя бурого. У форму державного статистичного спостереження № 2-тп (мисливство) вносять дані про приблизну, суб'єктивно визначену чисельність. Облік ведмедя в комплексі з іншими хутровими звірами в зимовий період ускладнений наявністю зимового сну. Це складний процес, що залежить від багатьох чинників, зокрема погодних умов, тож потребує окремої уваги, людино-годин, знання біології виду, що знову ж таки не сприяє бажанню користувачів мисливських угідь проводити обліки.

3. *Ускладненість обліків на прикордонних територіях,* які становлять значну частку в регіоні поширення ведмедя бурого. Обліки в прикордонній смузі ускладнені через суворий режим державного контролю таких територій та відсутність координації дій щодо моніторингу з сусідніми країнами.

4. *Працесмність та кошторисна вартість обліків.* Обліки ведмеда потребують значної кількості людино-годин, залучення автотехніки. Зважаючи на складні кліматичні умови, недостатнє фінансування та мінімальну укомплектованість штату, належно організувати моніторинг у кожному лісомисливському господарстві України фактично неможливо. Тому важливо розробити систему моніторингових ділянок у різних фрагментах ареалу виду в Україні.

2. Негативні фактори впливу на стан популяцій виду

2.1. Трансформація і деградація оселищ

Ступінь впливу – високий.

Найбільш помітною негативною причиною зміни середовища існування виду є інтенсивна експлуатація лісів і велике рекреаційне навантаження на них. Зокрема, помітно зменшується кількість місць придатних для влаштування барлогів (старих дуплистих дерев, буреломів, захаращених ділянок), при заляганні ведмеда у зимову сплячку. Відсутність місць для влаштування барлогів спонукає ведмедів залишати постійні індивідуальні ділянки і шукати сприятливі місця для залягання за кілька десятків кілометрів у сусідніх адміністративних областях. Разом з тим, деякі лісгосподарські заходи, наприклад, створення одновікових монокультур, спричиняють потужне зменшення кормової бази, можливості укриття й зменшують площі оптимальних для виду кормових ділянок. Кормова здатність угідь безпосередньо впливає на чисельність та величину індивідуальної ділянки ведмеда.

2.2. Фактор турбування

Ступінь впливу – середній.

Зменшення площ ягідників та обмеження поширення виду на субальпійських луках під час врожаїв чорниці і брусниці, внаслідок масового збору ягід і грибів місцевим населенням, а також випасання худоби і турбування туристами й рекреантами. Наразі, з погляду біотопної придатності, в Україні є умови для збільшення чисельності субпопуляції ведмеда бурого. Цьому сприяють такі чинники, як зникнення невеликих населених пунктів та суттєве зменшення кількості сільського населення, зниження рівня експлуатації площ сіножатей і кількості худоби. Проте швидкість збільшення рекреаційного навантаження та браконьєрство значно нівелюють цей потенціал. Активне використання в промислових масштабах таких ресурсів, як ягоди та гриби, призводить до суттєвого збільшення чинника неспокою саме тоді, коли ведмеді наживують вагу для зимового сну.

Турбування взимку в барлогах, де є новонароджені ведмежата (зимові вирубки лісу, шум техніки), сприяє високій смертності молодняка. Масові рубки в карпатському регіоні, завжди супроводжується постійним гулом техніки, а також часте і популярне використання джипів і квадроциклів у високогір'ї Карпат, негативно впливають на репродуктивну поведінку особин даного виду.

До смертності, спричиненої людиною, також слід зарахувати загибель новонароджених при турбуванні технікою в зимових барлогах. Рівень смертності ведмеда, спричиненої людиною в Україні, має дуже істотний відсоток від загальної смертності виду.

2.3. Фрагментація середовища і низька чисельність субпопуляції

Ступінь впливу – високий.

Істотною перешкодою для успішної життєдіяльності ведмеда, як і інших великих хижих ссавців, є розбудова мережі комунікаційних шляхів. Ці шляхи можуть мати двоякий негативний вплив на його субпопуляцію. Розбудова елементів інфраструктури (урбаністичні, промислові, туристичні та ін. об'єкти) може на локальному рівні впливати на погіршення умов поселення і можливість міграції хижаків.

Генетичні дослідження популяції ведмеда бурого в Україні досі не проводилися, тому є припущення, що низька чисельність популяції разом з прогресуючою фрагментацією середовища, загрожує виду зменшенням генетичної мінливості субпопуляції.

2.4. Браконьєрський відстріл

Ступінь впливу – високий.

Браконьєрський відстріл тварин завжди був чинником, який негативно впливав на чисельність субпопуляції виду та міг досягати 80-90 голів на рік (М. Гунчак, 1999). Найбільшим попитом користується ведмежий жир та жовч, що використовуються з лікувальною метою. Ведмеже м'ясо має смакові якості і традиційно використовувалось в їжу в карпатському регіоні місцевим населенням. Шкіра ведмеда завжди була бажаним мисливським трофеєм. Постійний неконтрольований відстріл дорослих статевозрілих особин призвів до помітного зменшення розмірів ведмедів на території Українських Карпат, що підтверджують як літературні дані (Слободян, 2008), так і анкетні опитування місцевого населення та працівників лісу.

2.5. Конфлікт між інтересами щодо збереження ведмеда бурого та іншими інтересами місцевого населення, деяких суб'єктів господарювання (лісомисливських і сільськогосподарських підприємств тощо)

Ступінь впливу – середній.

Конфлікт людина-хижак існує протягом всієї історії співіснування людини та великих хижаків. Часто в місцях існування великих хижаків справа доходить до серйозних конфліктів між людиною та хижаком. У випадку ведмеда бурого це стосується насамперед традиційного сільського господарства (бджільництво, випас овець та корів, тощо). І саме тут важливо знайти практичні й ефективні рішення для гармонійного співіснування.

Основні фактори, які спричиняють конфлікт «людина–ведмідь»: використання ведмедем антропогенних ресурсів, конкуренція за природні ресурси, страх перед нападом хижака на людину:

3. Заходи зі збереження виду

3.1. Організація моніторингу субпопуляцій ведмеда бурого

Для ефективної охорони популяцій ведмеда бурого в Україні необхідно розробити і затвердити програму моніторингу виду та здійснювати системні ґрунтовні наукові польові дослідження в Карпатах та на Поліссі (Чорнобильська зона відчуження).

Моніторинг доцільно здійснювати за такими напрямками:

ареал ведмеда бурого в Україні;

кількість особин;

кількість самок з дитинчатами;

природна міграція, шляхи міграції, у т.ч. з сусідніх країн;

частота зустрічей з людиною, наслідки таких зустрічей, проблеми, у т.ч. завдана шкода фізичним особам та суб'єктам господарювання (які ведмеді завдають шкоди чи створюють інші проблеми фізичним та юридичним особам?);

ефективність заходів із запобігання заподіяння шкоди фізичним та юридичним особам.

Перелік завдань необхідних для впровадження єдиної системи моніторингу:

визначити і затвердити схему уніфікованих загальноприйнятих методик моніторингу ведмеда;

визначити і створити систему стандартних моніторингових ділянок у різних адміністративних областях України;

створити аналітичний центр при науковій установі (Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України або Інституту екології Карпат НАН України, тощо), яка відповідатиме за управління накопиченими даними моніторингу. Дані повинні збиратися в центральній базі даних, яка оновлюється щорічно і надаватися Міндовкілля, іншим заінтересованим органам та організаціям. Дані мають бути доступні для подальшого наукового аналізу;

налагодити щорічний обмін даними між аналітичним центром та експертними групами Польщі, Словаччини, Румунії і Білорусі;

провести навчання і стажування працівників ПЗФ, лісомисливських господарств, інших підприємств, установ і організацій, у віданні яких знаходяться території, які є місцем перебування ведмеда бурого, з метою оволодіння сучасними методиками моніторингу ведмеда бурого;

здійснити оцінку біотопічного розподілу ведмеда в Карпатах і на Поліссі;

з'ясувати філогенетики субпопуляцій ведмеда в Україні;

провести оцінку ефективності заходів з охорони ведмеда бурого;

здійснити оцінку функціонування мережі екологічних коридорів;

координувати моніторинг між сусідніми країнами, що мають спільну популяцію ведмеда бурого;

визначити джерела фінансування завдань моніторингу.

відстеження слідів життєдіяльності, аналіз жертв, збір візуальних спостережень тварин та генетичний аналіз зразків ДНК.

Методи моніторингу та пов'язані з ними якості даних:

Збір даних про присутність ведмеда бурого в угіддях: візуальні спостереження, жертви, сліди, шкури, задири на деревах, шерсть, інформація про спостереження та поширення самок ведмедів з ведмежатами – тенденції чисельності популяції. Внесення усіх даних у відповідності до бази Darwin Core Standard;

Генетичний аналіз. За допомогою генетичного аналізу зразків волосся тварини оцінюється структура популяції, співвідношення самців до самок та мінімальний розмір популяції (чисельність більших популяцій може бути оцінена методами відлову (маркування)/повторного відлову (маркування));

Метод використання фотопасток. Створення фотобаз для фотореєстрації та персональної ідентифікації особин. Здійснення таким методом абсолютних обліків на стандартних моніторингових ділянках дозволить з'ясувати вікову і просторову структури популяції, індивідуальні ділянки окремих особин, паспортизувати та об'єднати їх в єдину систему природоохоронних об'єктів, визначити екологічні коридори між ними

Метод лінійних трансект. Активні та систематичні пошуки тварин з більшою групою людей (важливо залучати працівників установ ПЗФ та підприємств, установ і організацій, у віданні яких знаходяться території, які є місцем перебування ведмеда бурого, мисливців, місцевих активістів та ін.). Цей метод може надавати інформацію щодо тенденцій чисельності популяції та розподілу тварин, але вимагає великих ресурсів людей та часу (сильно залежить від погоди).

3.2. Охорона та відновлення природних оселищ

З огляду на середовищні пріоритети ведмеда бурого з метою охорони та відновлення природних середовищ існування доцільно здійснити заходи щодо:

визначення місць проживання ведмеда бурого (індивідуальні ділянки окремих особин виду), паспортизації та об'єднання їх в єдину систему природоохоронних об'єктів та територій, визначення екологічних коридорів між ними;

обмеження будь-якої лісгосподарської діяльності поблизу місць зимівлі (барлог) та де відмічені самиці з молодняком;

збереження на території, де трапляється вид, якнайбільшої кількості спорадичних насаджень дерев і незарослих лісових галявин — зрубів з великою кількістю ягідників;

створення мозаїки деревостанів різного віку на території, де трапляється ведмідь бурий, з обмеженим відвідуванням людей (такі ділянки, могли б стати своєрідними охоронними осередками бурих ведмедів);

обмеження людської діяльності, шкідливої для основних територій (місць перебування) ведмеда бурого та пов'язаних з ними зон;

створення нових та розширення існуючих територій та об'єктів природно-заповідного фонду, спрямованих насамперед на збереження виду, його оселищ та шляхів міграції (зокрема, створення заповідних урочищ на територіях природних середовищ існування ведмеда бурого);

підготовка пропозицій щодо включення нових територій до Смарагдової мережі в Україні для збереження ведмеда бурого.

3.3. Запобігання фрагментації оселищ та формування екологічних коридорів

Інтенсивний розвиток населених пунктів, промислових об'єктів, господарства і транспортної інфраструктури спричиняє фрагментацію середовищ існування виду, створює перешкоди шляхам міграції диких тварин. Середовища існування диких тварин діляться на невеликі ділянки, які не здатні забезпечити виживання цілих популяцій.

Для з'ясування потенціалу обміну особинами ведмеда бурого між сусідніми країнами визначені потенційні екокоридори – основні шляхи переходів тварин між територіями сусідніх держав та між лісовими масивами сусідніх областей.

Основні шляхи транскордонних переходів у Львівській області пролягають у регіоні прикордонної зони України та Польщі (на північ від с. Лопушанка та с. Боберка, в урочищах Мішок і Лукоть, у районі г. Кичера Дзвиняцька, в районі між селами Беньово і Соколики (за даними А.-Т. Башти), а також у районі хутора Оровий).

Ще один потенційний екокоридор, який претендує на означення його як шляху розселення ведмеда бурого, поєднує територію Бескидів, Закарпаття і Польщі (переважно пролягає вздовж межі між областями, через гірський хребет Пікуй). У Закарпатській області важливим екокоридором є, насамперед, лісовий масив Стужицького лісництва Ужанського НПП, що з'єднує локалітети розмноження в заповідних масивах трьох країн – Словаччини, Польщі й України, а також прикордонна частина Лубнянського лісництва, що межує з Польщею.

У Чернівецькій області для міграції ведмеда суттєве значення мають території, що поєднують важкодоступні лісові масиви України та Румунії (територія вздовж хребта Чорний Діл та перевал Семенчук у Путильському районі). Також можна вважати екокоридорами території, де поєднані лісові масиви між областями, зокрема, між Івано-Франківською і Закарпатською (по хребту Тавпіширка та ін.) тощо.

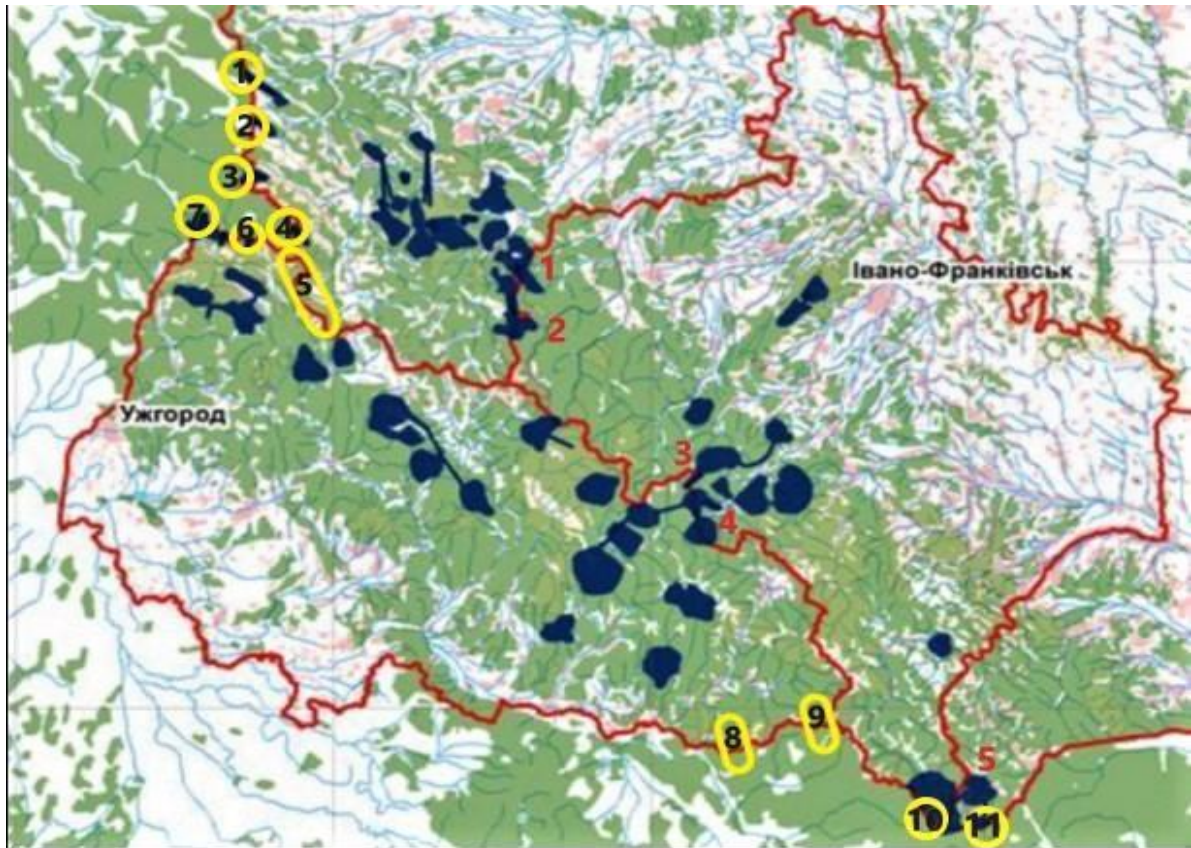

Рис. 3*. Схема потенційної мережі транскордонних екологічних коридорів та між адміністративними областями (на основі попередньо зібраних даних по поширенню ведмеда бурого в Українських Карпатах).

**Примітка: фіолетовим кольором позначені локуси перебування бурого ведмеда.*

Загалом за результатами польових досліджень були визначені 12 транскордонних екокоридорів, важливих для існування популяції ведмеда: сім з Польщею, два з Румунією, два зі Словаччиною, один з Білоруссю (на межі між Чорнобильським радіаційно-екологічним біосферним заповідником та Поліським державним радіаційно-екологічним заповідником). А також виділено п'ять екокоридорів між адміністративними областями: два між Львівською й Івано-Франківською, два на межі Івано-Франківської та Закарпатської, один між Чернівецькою й Івано-Франківською. З виявлених екокоридорів та шляхів міграцій лише 28% повністю або частково пролягають у межах територій та об'єктів ПЗФ (рис. 3).

На Поліссі для оптимізації ситуації, що склалася з субпопуляцією ведмеда, пропонується створити мережу екологічних коридорів, що поєднують великі лісові комплекси на Поліссі. Така мережа має охоплювати існуючі, використовувані тваринами шляхи сполучення (з більшим чи меншим ступенем лісистості), та новостворені екологічні коридори для забезпечення сполучення лісових комплексів. Створення Поліського екологічного коридору цілком збігається з пропонованими

міграційними коридорами, що поєднують райони, заселені ведмедем, з районами, де вид траплявся в кінці 19 ст. і може заселити їх знову.

Пропозиції щодо необхідних заходів:

визначення та картування важливих екокоридорів, які є шляхами міграції ведмедя бурого (визначення індивідуальних ділянок перебування та бар'єрів);

створення екокоридорів з урахуванням природних шляхів міграції ведмедя та необхідності генетичного обміну між субпопуляціями (найбільш важливими є коридори між лісовими масивами значної площі, де відбувається розмноження ведмедя бурого);

оцінка впливу існуючої та планованої розбудови інфраструктури на середовища існування і шляхи міграції виду з метою недопущення, усунення або пом'якшення негативних впливів;

проектування нових екокоридорів для ліквідації просторової ізоляції середовищ існування ведмедя бурого (сполучення фрагментів лісу та великих лісових масивів з оселищами виду, врахування необхідності усунення перешкод (конфліктів) на шляху міграції, шляхом заліснення, створення переходів для тварин тощо);

забезпечення вільного пересування частини популяції ведмедя між оселищами виду через кордон та налагодження моніторингу, шляхом залучення прикордонних служб – для влаштування безпечних переходів через огорожу, розповсюдження екопросвітницької інформації серед прикордонників, лісників, егерів та ін. що беруть участь в охороні кордону, співпраці з науковцями установ природно-заповідного фонду, що межують з оселищами ведмедя;

ініціювання створення нових територій та об'єктів ПЗФ та транскордонних природоохоронних територій на межі з Румунією та Республікою Білорусь;

юридичне і фактичне забезпечення функціонування екологічних коридорів.

3.4. Боротьба з браконьєрством

Основна проблема – небезпека нелегального полювання в місцях постійних переходів тварин, рівень якої підвищений через відсутність будь-якого контролю та вільного обміну інформацією серед місцевого населення щодо місцезнаходжень виду.

Роль браконьєрства в обсягах смертності великих хижаків всюди є недооцінюваною, оскільки, в порівнянні з ратичними ссавцями такі випадки виявляються тільки спорадично. Однак, якщо взяти до уваги факт, що угруповання великих хижаків мають значно нижчу чисельність, ніж трав'їдні тварини, можна зрозуміти масштаби і значення їхньої загибелі, спричиненої браконьєрством. Слід особливо контролювати, відзначати і реагувати на такі факти незаконного добування виду в карпатському регіоні, що є традиційно-регулярним серед місцевого населення. В Українських Карпатах щороку в середньому нелегально вбивають 15 ведмедів. Найбільше – на українсько-румунському кордоні, приблизно 7-8 тварин (Проць, 2015 – інтернет-джерело).

Заходи щодо боротьби з браконьєрством:

здійснення інформаційно-просвітницької кампанії серед населення та інших заінтересованих сторін щодо існуючих заборон, відповідальності, а також можливих шляхів реагування на інформацію із соціальних мереж (виставлені фото трофеїв тощо), а також на пропозиції-оголошення щодо придбання і збуту в Інтернеті та на ринках ведмежих шкур, м'яса, жиру, жовчі тощо;

проведення спільних патрулювань за участі служби охорони ПЗФ, державних підприємств лісової галузі та мисливських господарств, поліції та представників громадськості, які заінтересовані у збільшенні субпопуляції ведмеда у Карпатах та на Поліссі.

підвищення професійного рівня (на зразок рейнджерської служби у США), соціального статусу та покращення матеріально-технічного забезпечення працівників служби охорони ПЗФ.

На законодавчому рівні доцільним є:

удосконалення правового механізму притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне полювання на види тварин, що занесені до ЧКУ;

встановлення кримінальної відповідальності за незаконне придбання, збут, розповсюдження тварин, а також дериватів і будь-якої продукції з тварин, занесених до ЧКУ;

встановлення кримінальної відповідальності за порушення правил щодо ввезення в Україну чи вивезення за її межі диких тварин;

встановлення кримінальної відповідальності за незаконне утримання в неволі диких тварин, занесених до ЧКУ.

ініціювання надання службі охорони ПЗФ права здійснювати затримання браконьєрів та вчиняти деякі процесуальні дії.

3.5. Підготовка та впровадження рекомендацій стосовно ефективного ведення лісового та мисливського господарства в місцях перебування виду

Одним із важливих завдань для відтворення популяцій ведмеда є сприяння підготовці та впровадженню рекомендацій стосовно ефективного ведення лісового та мисливського господарства в місцях перебування виду, з урахуванням вимог його охорони.

Рекомендації, зокрема мають стосуватися:

заохочення проведення біотехнічних заходів для поліпшення умов (існування) проживання ведмеда;

заборони рубок старих дуплистих дерев та створення мозаїки деревостанів різного віку на території, де трапляється ведмідь бурій;

створення мозаїки деревостанів різного віку на території, де трапляється ведмідь бурій, з обмеженим відвідуванням людей;

обмеження людської діяльності, шкідливої для основних територій (місць перебування) ведмеда бурого та пов'язаних з ними зон;

збереження на території, де трапляється вид, якнайбільшої кількості спорадичних насаджень дерев і незарослих лісових галявин — зрубів з великою кількістю ягідників;

обмеження лісогосподарської діяльності поблизу місць, де зареєстровані барлоги та відмічені самиці з молодняком.

3.6. Проведення заходів з комунікації, освіти та підвищення обізнаності

Від рівня екологічних знань місцевого населення, особливо працівників лісового та мисливського господарства, залежить майбутнє субпопуляції ведмеда бурого в Україні.

Діяльність людини має сьогодні найбільший і найчастіше негативний вплив на популяції диких тварин, зокрема хижих ссавців. Дослідження, щодо знань про ведмеда бурого показали, що їх рівень є дуже низьким, навіть серед осіб, відповідальних за охорону природи, а також серед мисливців і лісників, зокрема це стосується інформованості на тему поширення ведмеда бурого на певній території, біології, умов існування, основних потреб та факторів загрози для цього виду. У зв'язку з цим, виникає необхідність того, щоб реалізацію охоронних заходів супроводжувала широко спланована екопросвітницька діяльність, скерована до якнайширших мас населення. Екопросвітницькі заходи в цій сфері повинні слугувати трьом основним завданням:

- 1) об'єктивне представлення ролі, яку виконують великі ссавці, особливо хижі, зокрема ведмеді, в лісових екосистемах;
- 2) поширення знань про їхню біологію та, зокрема, територіальні вимоги, чутливість до фрагментації середовища існування і впливу людини (браконьєрство);
- 3) поширення основної інформації щодо причин виникнення конфліктів між великими хижаками і господарюванням людини, можливості запобігання цим конфліктам.

Пропоновані заходи:

розроблення регіональних просвітних програм про ведмеда бурого для широких верств населення;

широка популяризація результатів наукових досліджень щодо ведмеда бурого у формі науково-популярних статей;

проведення екопросвітницьких заходів серед населення, публікація друкованих матеріалів (брошур, буклетів, плакатів тощо) і науково-популярної літератури;

проведення навчання і стажування працівників установ ПЗФ та підприємств, установ і організацій, у віданні яких знаходяться території, які є місцем перебування ведмеда бурого, а також працівників лісомисливських господарств України, а також з метою оволодіння сучасними методиками моніторингу ведмеда бурого.

3.7. Організація та проведення наукових досліджень

З урахуванням частини третьої статті 15 Закону України «Про Червону книгу України» та пункту 4 Положення про Національну комісію з питань Червоної книги України, затвердженого постановою Президії Національної академії наук України від 15 березня 2017 року № 73, Національна комісія з питань ведення Червоної книги, яка створюється Національною академією наук України, організовує проведення наукових досліджень щодо видів Червоної книги України, у тому числі ведмеда бурого.

Проведення цілеспрямованої діяльності з метою ефективної охорони ведмеда бурого значною мірою ускладнює недостатня кількість оригінальних досліджень цього виду в нашій країні. З огляду на зазначене, пропонується провести дослідження, спрямовані на отримання даних щодо:

- найважливіших екологічних параметрів популяції ведмеда бурого;

- генетичного статусу популяцій;

- паразитофауни виду;

- визначення найважливіших факторів загроз для існування ведмеда бурого.

Істотну проблему також становить відсутність підготованих опрацювань, дидактичних матеріалів про нього для окремих суспільних груп:

Необхідні заходи для забезпечення наукової підтримки збереженню ведмеда включають:

- збір даних у відповідності до бази Darwin Core Standard, оцінка біотопічного розподілу ведмеда бурого;

- з'ясування філогенетики субпопуляцій ведмеда бурого в Україні;

- розроблення і впровадження ефективних програм щодо охорони та відтворення субпопуляції ведмеда бурого в Карпатах і на Поліссі та проведення моніторингу;

- проведення конкурсу наукових проєктів та цільове виділення державних коштів на дослідження;

- координацію національних досліджень популяції ведмеда бурого з європейськими.

Науковим установам доцільно включати у свої плани науково-дослідної діяльності завдання і напрями щодо вивчення ведмеда бурого, передбачених цим планом дій, та узгоджувати напрями досліджень (робіт) з іншими науковими установами.

3.8. Співпраця та координація охорони на національному та міжнародному рівнях

Для забезпечення координації виконання заходів щодо збереження ведмеда бурого Національній комісії з питань Червоної книги України у співпраці з Міндовкілля доцільно визначити наукову установу (наукового куратора) з метою аналізу стану виконання цього Плану дій та щорічного інформування і надання

відповідних рекомендацій Міндовкілля та Національній комісії з питань Червоної книги України.

Для ефективної охорони всієї карпатської субпопуляції ведмеда бурого доцільною є співпраця на урядовому рівні з Румунією, Словаччиною, Угорщиною та Польщею, а також координація наукових досліджень між науковцями з сусідніх країн та екопросвітницької діяльності природоохоронних організацій.

Для визначення індивідуальних ділянок ведмедів важливою є також інформація щодо їх перебування на закордонній частині території, для цього необхідно впровадити ґрунтовні моніторингові дослідження переміщень особин ведмеда з нашого боку за межі кордону і навпаки. На сьогодні вже налагоджено тимчасовий обмін даними з колегами з природоохоронних територій сусідніх країн (Польщі, Словаччини та Румунії).

Також співпраця та координація охорони на міжнародному рівні передбачається, зокрема шляхом:

щорічного обміну даними та досвідом між створеним аналітичним центром моніторингу ведмеда бурого та відповідними експертними групами Республіки Польщі, Словацької Республіки, Румунії і Республіки Білорусь);

забезпечення участі у виконанні Плану дій щодо збереження ведмеда бурого (*Ursus arctos* L.) в Європі, Міжнародного плану дій із збереження великих хижих тварин та забезпечення екокоридорів для них у Карпатах (Карпатська конвенція). Забезпечення реалізації Рекомендацій №№ 74 (1999), 82 (2000), 115 (2005), 137 (2008), 162 (2012), 163 (2012) Постійного комітету Бернської конвенції;

співпраці з Міжнародною спілкою з охорони природи (IUCN), зокрема в її рамках з Комісією з виживання видів (SSC), Ініціативою щодо великих хижаків Європи (LCIE), Європейською асоціацією зоопарків та акваріумів (EAZA TAG).

3.9. Вирішення конфлікту між інтересами щодо збереження ведмеда бурого та іншими інтересами місцевого населення й деяких суб'єктів господарювання (насамперед, лісомисливських і сільськогосподарських підприємств тощо)

Основними чинниками, що провокують конфлікт ведмеда та людини є:

- співіснування на певній площі ведмеда та людини;
- одночасне відвідування кормових стацій (ягідники) хижаком і людиною;
- використання ведмедем кормів антропогенного походження (підгодівля);
- низький рівень екологічної освіченості населення в питаннях біології виду, незнання правил поведінки при зустрічі з хижаким;
- браконьєрське полювання на ведмеда.

Вирішення конфліктів можливе за таких умов:

забезпечення здійснення просвітницької діяльності, у тому числі шляхом розроблення спеціальної просвітницької програми (програм), з метою підвищення рівня поінформованості суспільства (насамперед, мисливців та місцевого населення,

власників сільськогосподарських/свійських тварин) щодо стану, значення, переваг збереження ведмеда бурого та заходів, які необхідно для цього здійснювати тощо;

проведення навчання і стажування працівників установ ПЗФ та підприємств, установ і організацій, у віданні яких знаходяться території, які є місцем перебування ведмеда бурого, а також працівників лісомисливських господарств;

залучення місцевого населення до планування та реалізації плану дій щодо збереження ведмеда (люди повинні постійно брати участь у прийнятті рішень, що стосуються управління популяцією ведмеда та його охороною);

врахування кормових потреб ведмеда та впливу його хижацтва під час планування управління популяціями ратичних тварин у мисливських господарствах (заздалегідь враховувати в планах управління господарства збитки по основному корму);

врахування установами ПЗФ, лісомисливськими господарствами, а також підприємствами, установами та організаціями, у віданні яких знаходяться території, які є місцем перебування ведмеда бурого у своїй діяльності кормових потреб хижака;

сприяння та проведення тестування і впровадження методів тваринництва і захисних пристроїв (електропастухів), придатних для запобігання нападу ведмеда на пасіки та сільськогосподарських/свійських тварин, фруктові сади в межах індивідуальної території хижака;

з'ясування причин і розмірів майнової шкоди, завданої ведмедем сільськогосподарським підприємствам та місцевому населенню;

підготовка пропозицій щодо розроблення системи компенсації державою майнової шкоди, завданої власникам пасік, сільськогосподарських, свійських тварин або фруктових дерев, знищених та/або пошкоджених ведмедем (ця система компенсації майнової шкоди має бути спрямована на забезпечення співіснування ведмеда з місцевим населенням і включати механізми запобігання зловживанням власниками своїм правом на компенсацію шкоди);

підготовка пропозицій щодо заходів мінімізації потенційної шкоди, яку можуть заподіяти окремі особини ведмеда (у випадках заподіяння ними майнової шкоди систематично, у великих масштабах, розмірах та/або становлять загрозу життю і здоров'ю людей);

запровадження постійних консультацій з місцевим населенням щодо їхніх потреб і необхідних заходів управління субпопуляцією ведмеда бурого;

мінімізація можливості появи проблемних ведмедів, зокрема шляхом встановлення недоступності сміттєзвалищ (з органічним відходами), відмови від штучної підгодівлі ведмедів, обмеження живлення хижака за рахунок антропогенних кормів;

обмеження доступу місцевого населення до окремих ділянок ягідників, які є основною кормовою базою ведмеда бурого.

3.10. Сприяння розвитку реабілітаційних центрів ведмеда бурого

Останніми роками значно зросла кількість звернень щодо порятунку ведмедів, які зазнали жорстокого поводження та були вилучені чи конфісковані у їх утримувачів за рішенням суду у зв'язку з порушенням законів України. Здатність існуючих центрів реабілітації приймати тварин вже досягла критичних значень, що ставить під загрозу можливість таких центрів забезпечити належні умови утримання, що відповідатимуть біологічним, видовим та індивідуальним особливостям ведмедів, які будуть в подальшому надходити до таких центрів і потребуватимуть порятунку і реабілітації. Потребує посилення еколого-просвітницька робота серед населення з питань захисту диких тварин, зокрема ведмеда, від жорстокого поводження.

Пропозиції щодо необхідних заходів:

залучення фінансових і матеріальних ресурсів для розвитку існуючих та створення нових реабілітаційних центрів ведмеда бурого;

співпраця з українськими та міжнародними організаціями щодо підтримки розвитку реабілітаційних центрів;

здійснення заходів, у т.ч. із залученням засобів масової інформації, з метою підвищення обізнаності населення щодо діяльності регіональних центрів порятунку та реабілітації для ведмедів бурих, правил утримання диких тварин в умовах неволі та напіввільних умовах і відповідальності за порушення законодавства щодо захисту диких тварин від жорстокого поводження;

створення освітніх центрів на базі регіональних центрів порятунку та реабілітації диких тварин;

удосконалення чинного законодавства щодо:

обов'язкової ідентифікації та реєстрації усіх особин ведмеда бурого в неволі; удосконалення правил (механізмів) негайного вилучення ведмедів на тимчасове утримання до притулків, регіональних центрів порятунку та реабілітації диких тварин та зоологічних парків;

можливості запровадження ліцензування регіональних центрів порятунку та реабілітації диких тварин, притулків, зоопарків для утримання великих хижих тварин.

4. Пріоритетні напрямки діяльності по реалізації плану

1. Визначити і затвердити схему єдиних загальноприйнятих методик моніторингу ведмеда.

2. Створити і визначити систему стандартних моніторингових ділянок у різних адміністративних областях України.

3. Створити аналітичний центр моніторингу ведмеда при науковій установі (Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України або Інституту екології Карпат НАН України, тощо), яка відповідатиме за управління накопиченими даними.

4. Розробити та впровадити ефективні програми з охорони та відтворення популяції ведмеда бурого в Карпатах та субпопуляції ведмеда бурого на території Українського Полісся.

5. Провести детальне картування сучасного ареалу та екокоридорів ведмеда бурого по всій території поширення виду в Україні.

6. Здійснити ідентифікацію та збереження функціональної ефективності шляхом створення нових територій та об'єктів природно-заповідного фонду, природоохоронних територій міжнародного значення на межі з Білоруссю та Румунією; налагодити щорічний обмін даними між аналітичним центром моніторингу ведмеда та експертними групами з цих країн.

7. Підготувати пропозиції щодо включення нових територій до Смарагдової мережі в Україні для збереження ведмеда бурого.

8. У частині посилення охорони ведмеда бурого від браконьєрства: удосконалити правовий механізм притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне полювання на види тварин, що занесені до Червоної книги України (ЧКУ); встановити на законодавчому рівні кримінальну відповідальність за незаконне придбання, збут, розповсюдження тварин, дереватів і будь-якої продукції з тварин, що занесені до ЧКУ та за утримання в неволі диких тварин; забезпечити здійснення інформаційно-просвітницької кампанії серед населення та інших зацікавлених осіб щодо існуючих заборон, відповідальності, а також можливих шляхів реагування на інформацію із соціальних мереж (виставлені фото трофеїв тощо), а також на пропозиції-оголошення щодо придбання та збуту в Інтернеті та на ринках ведмежих шкур, м'яса, жиру та жовчі; забезпечити здійснення спільних патрулювань за участі служби охорони ПЗФ, державних підприємств лісової галузі та мисливських господарств, поліції та громадськості; надати службі охорони ПЗФ на законодавчому рівні прав здійснювати затримання браконьєрів та вчиняти деякі інші процесуальні дії; підвищити її професійний рівень (на зразок рейнджерської служби у США), соціальний статус та покращити матеріально-технічне забезпечення (у тому числі шляхом збільшення заробітної плати).

9. Здійснювати охорону місць зимівлі ведмеда та обмеження лісогосподарських робіт, полювання на ратичних в місцях розташування барлогів на період сну ведмедів.

10. Проводити підготовку та впровадження рекомендацій стосовно ефективного ведення лісового та мисливського господарства в місцях перебування виду з урахуванням вимог з його охорони (шляхом заборони рубки старих дуплистих дерев; визнання необхідним створення мозаїки деревостанів різного віку на території, де трапляється бурий ведмідь).

11. Здійснювати екопросвітницькі заходи серед населення (зокрема, шляхом розроблення просвітньої програми про ведмеда для широких верств населення);

12. Проводити навчання і стажування працівників установ ПЗФ та підприємств, установ і організацій, у віданні яких знаходяться території, які є місцем перебування

ведмеда бурого, а також лісомисливських господарств України, з метою оволодіння сучасними методиками моніторингу ведмеда бурого.

13. Налагодити співпрацю між установами природно-заповідного фонду та підприємствами, установами і організаціями, у віданні яких знаходяться території, які є місцем перебування ведмеда бурого, а також державними підприємствами лісової, мисливської галузі з науковцями та координація природоохоронних заходів.
